

xxx आधुनिक मराठी कविता xxx
=====

विषय प्रवेश :-

मराठी कवितेचा प्रवाह अत्यंत प्राचीन काळापासून चालत आलेला दिसतो. या प्रवाहाचे काळापेक्ष आणि प्रवृत्ति-तसापेक्ष असे वर्गीकरण करण्यात येते. 'लोकगीत' प्राचीनकाव्य' अर्वाचीन काव्य' आणि 'आधुनिक कविता' असे काळापेक्ष वर्गीकरण करण्यात येते. तसेच 'संतकाव्य' शाहीदरी-काव्य' 'पीडतीकाव्य' 'नागरकाव्य' 'नवकाव्य' 'ग्रामीण' काव्य' 'दीलत काव्य' 'आदिवासी' काव्य' 'स्त्रीवादी' काव्य' असे प्रवृत्ति-तसापेक्ष वर्गीकरणही करण्यात आलेले आढळते. मराठी कवितेचे हे प्रवाह म्हणजे आजवरची मराठी कविता आहे. या कवितेचे विविध अंतःप्रवाहही दिसून येतात.

स्वार्त-यो-तर काळातील मराठी कवितेत मुख्यत्वे 'नागर कविता' 'नवकविता' 'दीलत' आणि 'ग्रामीण कविता' अशी कवितेची समृद्ध दालने निर्माण झाली आहेत. त्या त्या प्रवाहात अनेक कवी आपापल्या व्यक्ति-जीवनाच्या अनुभूतीच्या वेगळेपणाने आपापला प्रपंच धाटताना दिसतात. अशा या स्वार्त-यो-तर काळातील मराठी कवितेत कवी 'राम गोसावी' यानी स्वतःचे असे एक वेगळेपण निर्माण केले आहे. त्याचे स्वरस निश्चित करण्यासाठी त्याच्या 'डोळे' व 'अधारकन' या दोन काव्यसंग्रहाचा आधार घ्यावयाचा आहे.

या अभ्यासात अर्वाचीन कविता आणि आधुनिक कविता या संकल्पना निश्चित करणे आवश्यक आहे. तसेच आधुनिक कवितेच्या प्रेरणांचा शोधही घेतला पाहिजे. आधुनिक मराठी कवितेतील या विविध प्रवाहांचे स्वरस तपासून त्यातले साम्यभेद लक्षात घेऊन आधुनिकतेचे नेमके वेगळेपण कशात आहे, हे निश्चित केले पाहिजे. त्या आधुनिकतेच्या निष्कावर भावकवी 'राम गोसावी' यांच्या काव्यात्म व्यक्तिमत्त्वाचा शोध घ्यावयाचा आहे. त्यानंतर त्यांच्या 'डोळे' 'अधारकन' या काव्य-संग्रहाचा काव्यप्रकार, आशयाचे वेगळेपण, अभिव्यक्तीचा साचा, आधु-निकतेच्या संकल्पना आणि काव्यसौंदर्य वादुष्टीने अभ्यास करणे आवश्यक

ठरते. तसा प्रयत्न यापुढे करावयाचा असून आधुनिक मराठी कवितेतील भावकवी म्हणून 'राम गोसावी' याचे स्थान निश्चित करावयाचे आहे.

२) आधुनिकतेची संकल्पना :-

आधुनिकता ही साहित्यातील कालसापेक्ष संकल्पना आहे. मराठी वाङ्मयप्रवाहाचे प्राचीन आणि अर्वाचीन असे वर्गीकरण करताना प्रारंभापासून १८७५ पर्यंतच्या वाङ्मयाला प्राचीन वाङ्मय असे संबोधले जाते तर १८७६ पासूनच्या वाङ्मयाला अर्वाचीन मराठी वाङ्मय असे म्हणतात. १. या कालसापेक्षतेच्या पाश्चिमात्य अर्थाने 'आधुनिकता' ही संकल्पना निश्चित करावी लागते. ब-याचवेळा अभ्यासकांचा 'अर्वाचीनता' आणि 'आधुनिकता' यात गोंधळ झालेला दिसून येतो. काही अभ्यासक १८०८ नंतरच्या कवितेला आधुनिक मराठी कविता असे म्हणतात.

"दृष्ट्या वेगळ्यात माशी आडकल्यासारकं

ज्याचं लागत्यय

वाघ्या म्हणतं तर बी छाल्ययय

म्हणून हर प्रकारच्या मानसावरवर

हो ला हूं करत ज्यू लालाव

काई तरी संगटनेय कर रे म्हणतं

तर आपल्याच नावानं काही लावत्येत

हामच्या लोकावाच्या तोंडात जोर हाय

पुन हातात शानपनाचा जोर नाही

काय करावं?", २.

याप्रमाणेच आज अनेक अभ्यासक, विद्वयाधी आधुनिकतेच्या नावाखाली अर्वाचीन कवितेचा विचार करतात.

अर्वाचीनता ही कालसापेक्ष संकल्पना आहे. तर आधुनिकता ही मूल्यसापेक्ष संकल्पना आहे. म्हणून अर्वाचीनता म्हणजे आधुनिकता असे म्हणता येत नाही. कालसापेक्ष अर्वाचीनता म्हटले की आजवरचे सर्व मराठी वाङ्मय १९७६ नंतरचे अर्वाचीन ठरते. पण ते सर्व आधुनिक असेल असे नाही. उदा. ज्ञानेश्वरांची भक्तीची संकल्पना त्याच पाश्चिमात्य अर्थाने व त्याच पद्धतीने आज

ख्वादया कवीने फिरीत केली असेल तर तिला आधुनिक म्हणता येणार नाही. कवी आधुनिक असला तरी त्याची कविता मूल्यांच्या निकाषावर तपासता आधुनिक नाही. मानवी जीवनाची मूल्ये ही कल काळा-नुरम बदलतात. या बदलत्या मूल्यांचे दर्शन व तदीवषयक कवीचा दृष्टी-कोन ही त्याची नक्ता असते. मराठीतील ग्रामीण कविता आणि दलित कविता ही आधुनिक मूल्यावर अंभ उभी असलेली कविता आहे तर कवी वसंत बापट यांची सर्व कविता अर्वाचीन आहे. ती आधुनिकता घेऊन आलेली आहे असे निश्चित म्हणता येत नाही. ख्वादया दुस-या कवितेत आधुनिक विचार मांडणारा कवी आधुनिक आहे असे नव्हे त्याची गणना अर्वाचीन प्राचीन या क्वीकरणात केली पाहिजे.

महाराष्ट्रीय समाजजीवनाचा विचार करताना स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्राच्या समाजजीवनात विविध प्रकारांनी केळीक निर्माण झाली आहे. साक्षर्याच्या प्रभाती भारतीय समाजजीवनाकडे पाहताना लोक-शाहीच्या माध्यमातून या देशात नवी समाजवादी समाजरचना निर्माण करण्याचे ध्येय भारतीय नेत्यांनी निश्चित केले आहे. भारतीय राज्य-घनेत त्याचे किंवा स्पष्ट करण्यात आले आहे. ही समाजवादी समाजरचना निर्माण होत असताना समाजाचे जीवन सुखी व्हावे करता येईल यासंबंधीही काही कल्पना मांडण्यात आल्या आहेत. त्या मांडताना ग्रामशाळा रामशाळाचे स्वरूप द्यावयाचे असा विचार म. गांधींनी मांडला होता. तो फलरूप करण्यासाठी भारतीय घनेची रचना करण्यात आली आहे. या सर्वांसाठी नवे समाजमन घडविणे आवश्यक होते. हे लक्षात घेऊन आपल्या देशात सार्वत्रिक सक्तीचे मोफत शिक्षण हाती घ्यावे लागले. त्याबरोबरच व्यक्तीच्यासर्वांगीण विकासासाठी तिला विकासाच्या सर्व संधी मिळाव्यात यालाही प्राधान्य देण्यात आले. याप्रमाणे विकासाच्या योजना आखण्यात आल्या. शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार आणि व्यक्ति-स्वातंत्र्याचा लाभ यामुळे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील जुन्या जीवनमूल्यांचा त्याग करून माणूस नव्या सामाजिक मूल्यांना सम्यक् सामोरा जाऊ लागला. पौराणिक अर्वाचीन वाङ्मयाच्या प्रवाहातील अनेक संकल्पनांना तडे गेले. त्याचा प्रारंभ भाषेपासून झाला. त्या स्वातंत्र्यपूर्व काळातील पुणेरी मराठीची जागा

सर्वांना समजेल, कळेल अशा भाषेने घेतली. व तिच्यातील लेखन प्रमाण मानण्यात येऊ लागले. बोली भाषा यासुद्धा अभिव्यक्तिये साधन बनल्या. त्याबरोबरच अशा आधुनिक मराठी भाषेच्या साधनांतून नवा समाज आपली अभिव्यक्ती साधण्याचा प्रयत्न करू लागला. तो प्रयत्न करीत असतानाच त्याच्या मात जुन्या, नव्या मूल्या-विषयी अंतरीवरोध जाणवू लागला. हा अंतरीवरोध टिपणारी माहिती ज्या साहित्यातून दृष्टीला पडते ते स्वातंत्र्योत्तर साहित्य, असे आधुनिक साहित्य ठरते. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील 'अवोचीन साहित्य' या संकल्पनेने ओळखले जात होते ते साहित्य आणि या अंतरीवरोधात्मक मूल्यभावावर आधारीत मराठी साहित्य यात वेगळेपणा जाणवतो. म्हणून 'आधुनिक साहित्य' असे म्हणताना स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी साहित्य असे म्हणणे अधिक संयुक्तक ठरते. आजही जुन्या अवोचीन पद्धतीची साहित्यनिर्मिती होत असलेली दिसते. नागर साहित्य हे अवोचीन परंपरेतील साहित्य ठरते. त्यात कळत नकळत मूल्यविषयक अंतरीवरोध आढळेल, पण तो म्हत्वाचा म्हणून उभास्त येत नाही. त्याऐवजी मतानुगीतकतेच्या प्रवाहांचा ठसा त्या साहित्यावर अधिक प्रमाणात उमटलेला दिसतो. मराठी कवितेतील काल्सापेक्षता, मूल्यसापेक्षता आणि मूल्यसंघर्ष या त्रिसूत्रीवर साहित्यातील आधुनिकतेची संकल्पना उभी आहे असे मला वाटते.

३) आधुनिक कवितेच्या प्रेरणा :-

१) आधुनिक मराठी कवितेची वाटचाल सुमारे ५० वर्षांची ठरते या ५० वर्षांत पारंपरिक महाराष्ट्राचे भौगोलिक क्षेत्रही खूपच बदललेले आहे. स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रात काही काळ गुजरात व गुजराती भाषा यांचाही समावेश केला गेला होता. तसेच महाराष्ट्राच्या केंद्रकी असलेल्या मुंबईतारुखा शहरामध्ये आजही मराठी आणि गुजराती संस्कृती हातात हात घालून पुढे चाललेल्या दिसतात. त्याप्रमाणेच मध्यप्रदेशांमधील काही जिल्हे आणि निजामी राजवटीतील काही जिल्हे महाराष्ट्रात सामाविले करण्यात आले. 'विदर्भ', 'मराठवाडा', 'खानदेश', 'कोकण' दक्षिणमहाराष्ट्र किंवा देश या सर्व प्रदेशांची मिळून आजची महाराष्ट्राची संकल्पना सिद्ध

झाली आहे. तर मराठी माती, मराठी भाषा आणि मराठी संस्कृती यांची अस्मिता बाळगणारा काही महाराष्ट्रीय समाज गोवा व आंध्र, कर्नाटक राज्यात असला, तरी त्यांच्याही संपर्क महाराष्ट्राशीच अधिक राहिला आहे. अशा या महाराष्ट्राच्या समाजजीवनाच्या अनेक समस्या, अनेक वृत्ती-प्रवृत्ती यांच्यात समानता आहे. सभोक्तालयाच्या विषयातील समाजजीवन, भाषा, संस्कृती, साहित्य आणि आर्थिक स्थिती यांविही परिणाम कळत नकळत महाराष्ट्रीय समाजजीवनावर होत असतात.

समाजजीवनाच्या या बदलत्या स्वस्माये प्रतिबिंब सवेच मराठी साहित्यात उमटले आहे. 'आजच्या कविता' हा वाङ्मयाचा प्रांत अत्यंत व्यक्तिनिष्ठ स्वस्माया आहे. त्यामुळे प्रादेशिक, सांस्कृतिक, भाषिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय यासारख्या अनेक वृत्ती-प्रवृत्तींचे प्रतिबिंब व्यक्तिसाक्षेने आधुनिक कवितेत अधिक उमटते. मराठी कविता ही याला अपवाद नाही.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील कविता असे, आपण जेव्हा म्हणतो व तिच्या-कडे दृष्टी लावतो तेव्हा, कवितेच्या प्रांतात विविक्ता आढळते. त्यात रचनादृष्ट्या भावनीते, समरणीते, पोवाडे, लावण्या, स्फुटकाव्ये, दीर्घकाव्ये, छंदकाव्ये, म्हाकाव्ये अशा विविध प्रकारांचे आकृतिबंध दिसतात. त्याप्रमाणे विषयवैक्यही दिसून येते. त्यामध्ये सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक, साहित्यिक विषयांबरोबरच विविध जाती-जमाती, धर्म, भाषा यांच्या अनुषंगाने आलेले विषयही आढळतात. स्वातंत्र्योत्तर मराठी कविता ही काल आणि व्यक्तिसाक्षे असली तरी, तिला प्रदीर्घ परंपरा आहे. या प्रदीर्घ परंपरेच्या आदियावर ती उभी असली तरी तिच्या जडणघडणीतील परंपरेचे स्थान नाकारता येते नाही. विशेषतः शाहीर, संत आणि पंत कवींची काव्यलेखनाची परंपरा जशी आधुनिक काळखंडात दिसते तशीच मंडळकर व त्यांच्या नवकवितेचा प्रवाहही दिसतो. शिवाय ग्रामीण, दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी असेही काही वेगळे प्रवाह आधुनिक काळखंडात आढळून येतात. म्हणूनच आधुनिक कवितेच्या प्रेरणांचा विचार करतांना, तो अत्यंत सूक्ष्म पद्धतीने करावा लागतो. कारण स्वातंत्र्यपूर्व काळातील अनेक उमेदीतील कवी स्वातंत्र्योत्तर काळात काव्यलेखन करीत आहेत. तर काही नवीन कवीही उदयाला आले आहेत. या नव्या, जुन्या कवींच्या

प्रेरणांमध्ये थोडाफार फरक असणारच आहे व त्याची पाळेमुळे आधुनिक महाराष्ट्राच्या समाजजीवनात शोधाची लागतात.

२) मराठी कवितेचा अभ्यास करताना तिच्या विकासात केवढी झालेल्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक, साहित्यिक स्थित्यंतराचा प्रभाव पडलेला दिसतो. मराठ्यांचे राज्य संपून इंग्रजी राजवट सुरु होताच तत्पूर्वीची मराठी कविता भक्तीच्या प्रवाहातून लोकांच्याच्या प्रवाहाकडे वळली. या अवस्थांतरातून १९४७ सालापर्यंत मराठी कविता बहरत होती. सौंदर्यवाद हे तिचे अधिष्ठान होते. परंतु १९४५ साल उजाडले आणि कवितेची नवी वाटचाल सुरु झाली. दुस-या महायुद्धाच्या अखेरीला समाजजीवनातील जुनी मूल्ये टाकाऊ ठरत नव्या मूल्यांचा प्रभाव वाढला. त्यातून मर्करांच्या नवकवितेच्या प्रवाहाला प्रारंभ अशा त-हेच्या या परिवर्तनाने मराठी कविता सौंदर्यवादाकडून वास्तवाकडे वळली. याला कारण स्वातंत्र्याच्या प्रभाती निर्माण झालेल्या स्वातंत्र्यविषयक कल्पना होत. स्वतःचे वास्तव जीवनानुभव सांगण्याचे स्वातंत्र्य कवींनी घेतले आणि त्यातून महाराष्ट्राच्या कानाकोप-यात विकसित झाल्या सामान्य माणसांची तोंडे उघडली आणि आपल्या सुखदुःखाचे, वृत्ती-प्रवृत्तीचे अविष्कार साधू लागली.

३) स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीनंतर महाराष्ट्रात अनेकीकड महत्त्वपूर्ण घटना घडून आल्या की, ज्यांच्यामुळे एकुणच महाराष्ट्रीय समाजाचे जीवनच ढवळून निघाले. त्यामध्ये स्वातंत्र्य, सत्ता आणि बंधुता यांची जाणीव ही एक महत्त्वाची घटना होती. व्यक्तिस्वातंत्र्याची कल्पना यातूनच विकसित झाली. हे घडत असतानाच या त्रिसूत्रीचा अभिनवेशाने पुरस्कार करणा-या म.गांधींची हत्या झाली. संस्थानिकांच्या जोखडा-खाली असलेल्या लोकांसाठी हैद्राबादचा लढा लढला गेला. लोकशाही पद्धतीने राज्यव्यवस्था सुरु झाली. जेव्हा त्याची जमीन राहिल त्याचे घर आणि जागा या विचारांना कायदयाने सिद्ध केले. संयुक्त महाराष्ट्राची परिपूर्ती करण्यासाठीचा लढा लढला गेला. कृषिऔद्योगिक क्रांतीचा पाया घातला गेला. सहकाराने जीवनोद्धार साधता येतो

हा विचार प्रभावी झाला. चीनने व पाकिस्तानने या देशांवर आक्रमणे केली. बांगला देशासाठी तसेच लक्षाव्दीप मालदीव बेटांसाठी लढावे लागले. व्यक्तिस्वातंत्र्याची गळधेपी करणारी आणीबाणी आली. त्यासाठी दुस-या स्वातंत्र्याचा लढा लढला गेला. धार्मिक पुर्नजीवनवादाने उघळ जाऊन राजकारणात धर्माने प्रवेश केला. मूलतः अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार झाला. या रिक्या अशा-सारख्या घटनांनी मराठी जनमाणस हादस्त गेले. ज्या ज्या वेळी समाजजीवनात या लाटा उमटतात तेव्हा तेव्हा कळत नकळत त्याचे प्रतीबंब मराठी साहित्यात उमटणे अपरिहार्य होते. या घटनांनी मराठी कवितेला प्रेरणा देऊन आपला संसार धाटायला साहय्य केले आहे. त्याचे प्रतीबंब या ना त्या कारणाने आधुनिक मराठी कवितेत पहावयास मिळते.

४) लोकशाही समाजव्यवस्थेच्या भल्यासाठी साक्षरतेचा प्रसार, शिक्षणाच्या विस्ताराला प्राधान्य मिळाले. वस्ती त्थे शाळा, गाव त्थे ग्रंथालये आणि माध्यमिक म्हारिकदयालये तांत्रिक, अभियांत्रिकी, वैद्यकीय अशा प्रकारच्या शिक्षणाचे प्रवाह गावागावापर्यंत जाऊन पोहचले. यातून नवे नवे वाचन आणि विचार समृद्ध घेण्याची संधी सर्वांना मिळू लागली. त्यामुळे आपणाला जे वाटते ते सांगण्याची प्रवृत्ती गावोगाव विकुरलेल्या नक्तरणात दिवू लागली. परिणामी साहित्यानिर्मातीच्या क्षेत्रांचाही विस्तार झाला, यातून मराठी कवितेला वेगळी अशी दिशा प्राप्त झाली आहे. ग्रामीण कवितेला, दलित कवितेला ही त्याची फलीनडपत्ती होय. या कवितेने गावोगावच्या परंपरेने चालत आलेल्या शोषणाधिष्ठीत समाजव्यवस्थेचा, म्हडाचारी यंत्रणेचा राजकीय पक्षांचा धिक्कार करणारी काव्यनिर्मातीही केलेली आहे. हे ही गोष्ट म्हाराष्ट्रातील आधुनिक कवितेचा वेगळेपणा सिद्ध करते. यामुळे म्हाराष्ट्रात समाजजीवनातल्या अपप्रवृत्तींचा व शोषणाचा निषेध करून सामाजिक संस्था आणि न्यायांवर अधिष्ठीत असलेल्या समाजव्यवस्थेचा पुरस्कार करणारी काही कविते निर्माण झाली आहेत.

५) याचकेंनी लोकांवादी समाजवादी समाजरचनेबरोबरच पारंपारिक समाजरचनेचा पुरस्कार करणारी विचारसरणी राजकारणात उतरली, तर शेतकरी आणि कामगार हाच जीवनाचा आधार मानणारी व त्यातून उदयाला आलेल्या साम्यवादी डाव्या फळाची उभारणी झाली. त्यांनीही आपापल्या परीने समाजात जनजागरण केले व या जनजागरणातूनच समाजरचनेसंबंधी नव्या नव्या कल्पना मांडण्यात येऊ लागल्या. त्यांचेही प्रतिबिंब या काळातल्या मराठी कवितेत उमटले आहे. विशेषतः 'शरदचंद्र मुक्तिबोध' 'कुसुमाग्रज' 'शाहीर अमरशेखर' 'शाहीर तांबळे' 'शाहीर फाटे' आदींच्या कवितेने समाजाला नवी दिशा देण्याचा प्रयत्न केला. मराठी कवितेत यांचा प्रवाह सुरु झाला.

६) या काळामध्ये मराठी कवितेला दिशा देण्याचा प्रयत्न या विचारप्रवाहांनी जसा केला, तसाच आदिवासी मुक्ती संघटना, स्त्रीमुक्ती-संघटना, वेटाबगर आदिंच्या फळकी उभ्या राहिल्या. या फळकींनी मराठी कवितेला व्यापक बनविण्यात हातभार लावला. मराठी कवितेचा प्रवाह समृद्ध होत असतानाच नव्या तस्मा पिढीला आपल्या अस्मितेचे भान झाले. तरीही तिला व्यासपीठ मिळत नव्हते व त्यामुळे त्यांची ही अभिव्यक्ती महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात पोहचत नव्हती. असे असले तरी या सामाजिक फळकींच्या अनुषंगाने या आधुनिक कवितेची निर्मिती होतच होती असे दिसून येते.

७) आपल्या भावोर्मी प्रसंगोपात व्यक्त करणा-या, मराठी माणसाला साहित्याच्या क्षेत्रात सहजपणे उतरता येईल, असे प्रयत्नही आधुनिक महाराष्ट्राच्या भाग्यवधात्यांनी केले. 'महाराष्ट्रात साहित्य सांस्कृतिक मेळाची' स्थापना करण्यात आली. तिच्याद्वारा नव्या लेखकाला आपल्या पहिल्या पुस्तकाच्या प्रकाशासाठी अनुदाने मिळू लागली. श्रेष्ठ साहित्याला पुरस्कार देण्याची योजना सरकारने हाती घेतली, गावोगाव साहित्यपर्चा झडू लागल्या, भागाभागात विविष्ट हेतूने साहित्यसंमेलने होऊ लागली. साहित्य व साहित्यिकांना पुरस्कार देणा-या संस्था वाढत राहिल्या या सर्वांचा परिणाम आधुनिक मराठी कवितेवरही झाला आहे.

यांमुळे स्वातंत्र्योत्तर काळात विपुल काव्यसंग्रह प्रसिध्द झाले आहेत.
त्यांच्या पाठीमागे वरील सवे प्रकारच्या प्रेरणा दिसून येतात. आधु-
निकतेच्या या प्रेरणांनी मराठी कवितेचा प्रवाह समृद्ध केला आहे.
स्वस्म व वैशिष्ट्ये:-

स्वातंत्र्योत्तर काळात मूल्यसंधातून मराठी कवितेचा प्रवाहाला
विशालता लाभली आहे हे खरेच, परंतु त्याची टिंगलटवाळी सुध्दा करण्यात
आलेली पहावयास मिळते. मराठी रीतकांनी या टिंगलटवाळीकडे लक्ष न
देता सर्व प्रकारच्या काव्यनिर्मितीचे स्वागत केलेले आहे. त्यात माडगूळ-
कराचे 'गीत रामायण' प्रमाणेच 'गीत भीमायण' 'गीत बुध्दायण'
'सत्रपती शिवराय' 'शिवायण' 'रुद्र सद्गवीणा' 'मरणध' 'वेलाटी'
'स्वानंदबोध' 'गंधरेखा' 'देवापुढ्या दिवा' 'वेड्या कीक्ता' 'ऋष्याची
माती' 'रानातल्या कीक्ता' 'आयत्या कीक्ता' 'इंद्रियोपनिषद' 'अपभ्रंश'
'पंखपर्व' 'जुलूस' 'कीकोनंतरच्या कीक्ता' 'योगभ्रष्ट' 'ग्लोरिया' 'उत्थान-
गुप्त' 'कोंडवाडा' 'गावकुशाबाहेरील कीक्ता' 'ऑईट' 'वस्ती'
'अंगारा' 'माझे विदयापीठ' 'जाहीरनामा' अशा सारख्या विविध
वृत्तीप्रवृत्तींच्या 'अर्वाचीन' आणि 'आधुनिक' या दोन्ही प्रवृत्तींच्या
कीक्ता या काळजात निर्माण झाल्या आहेत.

आधुनिक मराठी कवितेचे हे स्वस्म आणि तिच्याविषयी रीतकांनी
स्वीकारलेली भूमिका काव्यप्रवाहाला समृद्ध करण्याला उपयुक्त ठरते. या-
दृष्टीने मराठीची समीक्षा कधी झाली व कधी व्हावी यासंबंधीही विचार
मांडण्यात आले आहेत. रवीन्द्र घवी यांनी

१) "कीक्ता म्हणजे प्रीतमानिभ्ती. 'प्रीतमा' म्हणजे पंचेन्द्रियांच्या
संवेदना जागृत करणारा शब्द किंवा शब्दसमुच्चय. हा शब्द 'बोली अस्माचे
स्म' दाखविणारा. अर्थात कीक्ता तिला जे साधावयाचे ते शब्दांतून साधू
शक्ते. तिला अन्य माध्यमांची जरूरी का ?"

२) "कवितेतील शब्दांचे अर्थ प्रभाक्ता करणारे जे ९ ताण करंदीकरांनी
सांगितले आहेत, असे प्रा.जोग म्हणतात-- त्यात 'कागदावरील शब्दांच्या
दृश्य स्वस्मांमुळे जाणवणारा अर्थ' हा एक आहे. हे जर बरोबर असेल तर
ते मूर्तेकाव्य वस्तुतः काव्यच नाही का ?"

३) "रसिकानी प्रभावी संवाद साधने हे कवितेचे प्रयोजन असते.

ते या प्रयोगानी साधत असेल तर त्यांचा काव्य म्हणून स्वीकार का करू नये?" असे प्रश्न उपस्थित केले आहेत. ते शेवटी म्हणतात--

"अशा रीतीने मराठी कवितेची आकृतीबंधात्मक समीक्षा ही सुद्धा आधुनिक मराठी कवितेच्या निर्मातीला काही प्रमाणात उपयुक्त ठरली आहे." ४ अशा तऱ्हेच्या विविध प्रेरणातून आधुनिक मराठी कविता गती मिळाली असून त्यात अर्वाचीन आणि आधुनिक अशा दोन्ही प्रवृत्तिका कविता निर्माण झालेल्या दिसतात. या वृत्ती-प्रवृत्तींचा शोधही घ्यावा लागेल.

आधुनिक मराठी कवितेच्या या वृत्ती-प्रवृत्ती आणि तिच्याकडे पहाण्याचे दृष्टीकोण लक्षात घेता आधुनिक मराठी कविता ही अधिक अंतर्मुख होत चाललेली दिसते. तिचा वेध घेताना त्या कवींमार्फत शोध घेता आला तो न घेता आधुनिक कवितेचे मूल्यमापन होऊ शकत नाही. अर्वाचीन वा प्राचीन कवितेच्या अभ्यासाला याची फारसी गरज नव्हती. कारण तिचे भावबंध ठरलेले होते. तर काही कवी व्यक्तीच्या भावभावना-पेक्षा स्वतःच्या समूहाच्या गरजेचे चित्रण करण्याला अधिक महत्त्व देत होते. आधुनिक कविचे तसे नाही. ते स्वतःच्या जीवन विषयक चिंतनातून निर्माण झालेल्या दृष्टीकोनातून स्वतःच्या भावभावनांकडे पाहत होते.

४) आधुनिक मराठी कवितेचे प्रवाह आणि प्रकार -

१) आधुनिक मराठी काव्यप्रवाहांचा विचार करताना त्याचे काल-सापेक्ष दोन विभाग करावे लागतात. पहिला विभाग स्वातंत्र्योत्तर १९६० पर्यंतचा आणि दुसरा विभाग १९६० नंतरच्या कवितांचा या दोन्ही कालखंडांचे काही समाप्तापेक्षे विशेष आहेत. आणि म्हणून त्यांचे हे दोन विभाग करणे आवश्यक ठरते. पहिल्या विभागात स्वातंत्र्यपूर्व काळातील अनेकांनी आपली वाटचाल चालू ठेवली होती. या काळात कवी यशवंत, बा.म.बोरकर, कवी ममोहन, कुसुमाग्रज, वि.म.कुलकर्णी, वा.रा.कान्त, कृ.ब.निर्गुण, कवी अनिल, पु.शी.रेगे, वसंत बापट, ईंदरा संत, संजीवनी मराठे, शांता शेंडके या केशवसूत संप्रदायातील कवींप्रमाणेच बा.सी.भट्टकर,

शरदचंद्र मुक्तिबोध, वि.दा.करदीकर, मंगेश पाडगावकर यांच्यासारखे नवकवींच्या प्रवाहातील कवीही नवकीवतेला सहृद करण्याचा प्रयत्न करित होते. या सर्व कवींच्या लेखनामागील प्रेरणा, सुधारणावाद, साम्यवाद, आध्यात्मवाद आणि वास्तववाद, नवमतवाद, समाजवाद, आदर्शवाद, स्त्री स्वातंत्र्य, दलित मुक्ती यासारख्या वैचारिकतेबरोबरच अभिजातवाद, सौंदर्यवाद आणि वास्तववाद प्रेरणा त्यांच्या रचनेत कार्यरत होत्या. हे कवी आणि त्यांच्या प्रेरणा यांच्यामधून विविध काव्यप्रवाह सहृद झाले आहेत. त्यामध्ये भावगीत, सुनीत आणि रचनाप्रमाणेच काव्यशास्त्र व छंदशास्त्र यांना अनुस्यूत काव्य-लेखन झालेले आहे. या कवींनी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक अशासारख्या विषयांबरोबरच निसर्ग, प्रेम, बालगीते, काव्य-विषयपर विचार सांगणारी कविता लिहिली आहे. या भावकीवते-प्रमाणेच या कालखंडात दीर्घ कविता, छंदकाव्य, महाकाव्य यासारख्या काव्यप्रकारांचीही निर्मिती या कवींनी केली आहे. अशा त-हेची पूर्वसूरीची रचनेची परंपरा आधुनिक कालखंडातही चालू होती. आजही ती चालू आहे.

२) १९६० साली महाराष्ट्रराज्य साकार झाले. नव्या उमेदीने नवसमाजाच्या इच्छाआकांक्षा अभिव्यक्त करणारी कविता येऊ लागली. आपल्या सभोवतालचा समाज आणि त्या समाजाचे अंतरंग प्रकट करणारे नवे साहित्य निर्माण होऊ लागले. कविता ही याला अपवाद नाही. या काळाचे सूक्ष्म अवलोकन केल्यानंतर या कालखंडातील आधुनिक कवितेच्या निर्मितीला समाजस्थितीबरोबरच व्यक्तिगत-जीवनातील जगणेही कारण झालेले दिसते.

३) स्वातंत्र्योत्तर समाजजीवनाचे जे मानदंड आपण कल्पिते होते, त्याबाबत नवी सुशिक्षित तरुण पिढी विचार करू लागली. जी आदर्श मूल्ये म्हणून सांगितली जात होती. व भ्रमिनिरास करणारा असा एक भाव तरुण वया वर्गात स्थिरावत होता. त्यात परंपरा तुटल्याचे जसे भाव होते, तसेच समतावादी क्रांतीचे आकर्षणही ओसरू लागले होते.

स्वतःच्या अस्तित्वादाने उच्च ज्ञानाच्या असमतालाची जाणीव झाली होती. या काळात निर्माण झालेल्या वैचारिक प्रगतिनिरासाबरोबर आर्थिक, सामाजिक, राजकीय परिस्थिती यांच्यामुळे काही प्रश्न निर्माण झाले होते. त्याचे परिणाम वाङ्मयावर होणे स्वाभाविक होते. ग्रामराज्याचे रामराज्यात रूपांतर होत नाही याची जाणीव झाल्यामुळे 'दिवसे जग' उजाड होणार की काय अशी भीती ग्रामीण जीवनातील नवकवींना झाली होती. त्यांनी आपल्या ग्रामीणजीवनातल्या व्यथा-वेदनांना मुखर करून आपली ग्रामीण आत्मभानाची जाणीव करून देणारी 'म्हयाची माती' रसिकापुढे ठेवली, तर सामाजिक समस्येच्या विफलतेतून संतप्त तस्मांची पिढी उदयाला आली. तिने दलित कवितेला जन्म दिला. 'दलित पंथ' आणि या संतप्त तस्मांनी दलित जाणवतेतून एका वेळच्या कवितेला जन्म दिला. 'अबकडई' यासारख्या स्वतःच्या भावभावना व्यक्त करणा-या अनियतकालिकांच्या माध्यमातून या प्रवृत्तिये दक्षेन घडते.

४) ग्रामीण आणि दलित या काव्य प्रवृत्ती १९६० नंतरच्या काळात प्रभावी झालेल्या आहेत. या काव्यप्रवाहाने उपरोध, उपहास, फटकापणा, तुच्छता, व्यक्त करताना सौंदर्यवादापेक्षा, शब्दकलेपेक्षा आपल्या भावनात्मक कोंडमा-याला प्राधान्य दिलेले आहे. आपल्या अस्मितेचे भान आणि अर्थसून्य जीवनपद्धतीला उध्वस्त करून अस्तित्वादी जीवनसंवेदना काव्यप्रवाहात आणून सोडली. त्यामुळे मराठी कवितेत बंडखोरी सुरु झाल्याचे दिसून येते. त्याबरोबरच मूँकर संप्रदायातील अस्म कोल्हटकर, दिलीप चित्रे, वसंत आबाजी डहाके, गुस्ताथ धुरी इ.नी या काळातली संवेदनाक्षम, प्रामाणिक जागरूक आत्मभानाच्या प्रतिक्रियांघां अविष्कार साधणारी अशी नवकवींची नवी मांडीतयार केली. विशेषतः कर्ना-त्मकता हेच तिचे स्वरूप असून काव्यकलेच्या संकेतापासून मराठी कविता अधिकाधिक मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. याबरोबरच या कवींनी नवकवितेला दुबोधतेपासून विवतनशीलतेकडे अधिक नेल्याचे दिसून येते.

५) १९६० नंतरच्या मराठी कवितेत आणखी एक प्रवृत्ती दिसते. यामध्ये ना.धो.म्हानोर, चंद्रकांत पाटील, सुरेश भटांची 'गंधरेखा' 'रंग माझा वेगळा' आरती प्रभुची 'जोगवा' 'दिवेलाग्न' 'नक्षत्राचे देणे' आनंद यादवाचे 'हिरवे जग' ज्ञेस यांची 'संध्याकाळच्या कविता' शंकर वैदयांचा 'कालस्वर' वसंत सावंताचे 'स्वास्तिक' पुस्तोत्तम पाटलांची 'तळ्यातल्या सावल्या' हे कवी एका वेगळ्या दमाचे कवी म्हणून पुढे आले आहेत. श्रीकांत तांबोळी यांचा 'अस्वस्थ सूर्यास्त' अनिष्टद कुलकर्णी यांची 'डिसेंबर आणि इतर कविता' शंकर रामाणी यांच्या 'आभाळवाटा' श्रीधर शनवा-यांची 'उन्ह उतरणी' वि.ज. बोरकरांची 'प्रेषित' शिरीष पे चे 'हायकू' मीश पाडगांवकरांच्या 'वात्राटिका' आणि लोकागीतांचा बाज आणि साज असलेली नवी शाहिरा कविता ही या काळखंडातल्या काव्याची कळणे आणि वाटा अनुसरणारे अनेक कवी आज आपणाला पहावयास मिळतात.

या कवींची कविता कोणत्याही एका साच्यात बसविता येत नाही. प्रत्येकाच्या कवितेचे स्वतःचे असे एक वेगळे वैशिष्ट्ये जाणवते. अर्थातच तरी-सुद्धा तिच्यात एक समान धागा सापडतो. ती केवळ नवा प्रयोग करण्याच्या पध्दतीची नाही की, प्रस्थापिताला उध्वस्त करणा-या विद्रोहाची नाही. हे सर्व कवी वेगवेगळ्या परिचारातील असल्यामुळे आपल्या अनुभव-विश्वासावर ते आपल्या प्रकृतधर्माला कवटाळून कळत नकळत सौंदर्यवादा-कडेच झुकलेले दिसतात. निसर्गसंवेदना ही यांच्या सौंदर्यवादाची बैठक आहे.

६) अशा रीतीने स्वातंत्र्योत्तर काळखंडातील आधुनिक कवितेच्या वृत्ती-प्रवृत्तीच्या स्वरभाऊसच या कविताना वेगळेच रचनाबंधही लाभलेले आहेत. त्यात काव्यालक्ष्मीपेक्षा आशय अभिव्यक्तीला सुलभ अशी रचना प्राधान्याने होत असताना दिसते. त्यामुळे ओवी व गथा सदृश्य लोक-धाटीची रचना ही कविता अधिक स्वीकारते आहे असे दिसते. भावनांचा उद्रेक जसाच्या तसा वाचकांपर्यंत पोहचविण्याला ती प्राधान्य देते.

७) आधुनिक कविता ही अर्वाचीन कवींच्या खांद्यावर बसून मराठी काव्य सीरतेत प्रवाही झालेली आहे असे यापूर्वी म्हंटले आहे. त्याच्या-

कडेही दुर्लक्ष करता येत नाही. आधुनिक कवितेत अर्वाचीन कवितेत-
ल्याप्रमाणे विषयांची जंत्री असल्याचे सांगता येते. जसे 'निसर्ग
कविता' 'सामाजिक कविता' 'राजकीय कविता' 'प्रेमकविता'
'तत्त्वचिंतनपर कविता' असे वर्गीकरण आढळते. अर्वाचीन कविता
ही याच प्रवृत्तची होती, हे जरी खरे असले तरी आधुनिक
कविता ही केवळ साचेबध्दपणे अर्वाचीन कवितेतील या प्रवृत्तचे
अनुकरण करत नाही. तर ती व्यक्तिसापेक्ष चिंतनशीलतेत डूब
घेताना दिसते. तिच्यात अनुकरणापेक्षा स्थानुभूतीचा तेजस्वी-
पणा अधिक जाणवतो. हाच तिचा वेगळेपणा असल्यामुळे ती
अधिक संघर्षानुकूल भासते. कधी कधी ती स्वान्तःसुखाय दिसते.

निष्कर्ष

आज मराठी कवितेचे वर्गीकरण तिच्या प्रेरणा आणि प्रवृत्ती
लक्षात घेऊन केले जाते तसेच ते कालानुरोधानेही केले जाते. काल-
सापेक्ष वर्गीकरण करताना 'अर्वाचीन कविता' व 'आधुनिक कविता'
यांच्यातील वेगळीक फरक क्वचित लक्षात घेतली जाते. ब-याच वेळेला
अर्वाचीन कवितेलाच आधुनिक कविता म्हटले जाते. आधुनिकता ही
मूल्यसापेक्ष संकल्पना आहे. व्यक्तिसापेक्ष चिंतनशीलता ही तिची
विशेषता आहे. त्यामुळे तिच्यात संघर्षानुकूलता अवतरते. हा संघर्ष
परीस्थिती, समाज आणि जीवनमूल्य विरोधी असतो. अंध कवी
राम गोसावी यांची कविता या अर्थाने आधुनिक भावकविता ठरते.

=====

xxx संदर्भ टीपा xxx
=====

प्रकरण पहिले

- १) ठकार निशकात : 'मराठी कविता: स्वस्म आणि विवेचन'
खंड दुसरा.
स्वाध्याय म्हाविद्यालय प्रकाशन, पुणे,
प्रथमावृत्ती १९७७, पृ. २१७
- २) शहाजींदे फ. म. : 'शेतकरी' काव्यसंग्रह
आंतरभारती प्रकाशन औराद शहाजानी
पृ. २४३
- ३) घवी रवीन्द्र : 'प्रदीक्षणा' खंड दुसरा.
कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे,
आवृत्ती पहिली. पृ. २, ३
- ४) तैत्रय; : पृ. ४३, ४४

=====X=====